

Digitalt særtryk af

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 56

2017

FUND OG FORSKNING

Bind 56 • 2017
DET KONGELIGE BIBLIOTEK • KØBENHAVN

FUND OG FORSKNING

Bind 56

2017

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 56
2017

With summaries

KØBENHAVN 2017
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 49.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 120.

© Forfatterne og Det Kgl. Bibliotek

Redaktion:
Jakob K. Meile

Artikler i *Fund og Forskning* gennemgår 'double blinded peer-review' for at kunne antages. Undtaget fra denne norm er dog artiklerne under 'Mindre bidrag', der typisk har debatterende eller samlingsoplysende karakter.

Trykt på Munken Premium Cream 13, 115 g
Dette papir overholder de i ISO 9706:1998
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob K. Meile

Tryk og indbinding: Bording ½
Printed in Livonia
Oplag: 200 eks.

ISSN 0069-9896
ISBN 978-87-7023-147-3

“DIE GROSSE ZEIT IST VORÜBER”

Uddrag af H.O. Langes korrespondance
med Georg Steindorff 1937-1939

AF

LARS SCHREIBER PEDERSEN

“Was Sie wissenschaftlich trotz der amtlichen Bürde, die Sie jahrzehntelang getragen haben, geleistet haben, bedarf keiner Worte. Ihre mustergültigen Arbeiten sind ein sprechendes Zeugnis, und ich hege keinen Zweifel, dass das kommende Jahrzehnt H.O. Langes noch Weiteres dem Lebenswerke zufügen wird. Was unser Wörterbuch Ihnen durch eigene Arbeit und durch nie versagende Hilfsbereitschaft verdankt, sagt Ihnen ein anderer Gruss, der aus Berlin kommt. Ich denke an Ihrem Jubiläumstage auch unserer langjährigen alten Freundschaft, und wenn ich Ihnen gratuliere, habe ich den egoistischen Wunsch, dass Sie mir diese Freundschaft auch fernerhin bewahren mögen, wie ich Sie Ihnen bewahre”.¹

Afsenderen på ovennævnte lykønskning var den tyske professor i ægyptologi ved universitetet i Leipzig, Georg Steindorff (1861-1951) og modtageren hans danske ven og kollega H.O. Lange (1863-1943). Ordene faldt i anledning af Langes 70-års fødselsdag i oktober 1933, og selv om det var og er kutyme at hædre runde fødselarer med rosende ord, hersker der næppe tvivl om, at Georg Steindorffs hyldest til sin danske kollega ikke blot var høflighedsfraser men oprigtigt ment.

H.O. Lange havde lært Georg Steindorff at kende under sit første besøg i Berlin i 1887. På denne tid var Berlin ægyptologiens internationale centrum, og for H.O. Lange blev det månedlange ophold i den tyske hovedstad et videnskabeligt vendepunkt. Til forældrene skrev han kort inden hjemrejsen til Danmark:

“Det har været en Maaned af ganske overordentlig Betydning. Jeg har her for første Gang arbejdet med originale Papyrusser, for

¹ Georg Steindorff til H.O. Lange 10.10.1933. NKS 3736 4°. Det Kgl. Bibliotek (KB).

H.O. Lange. (Foto: Det Kgl. Bibliotek)

første Gang studeret i et stort Museum, og jeg har her lært mere i en Maaned, end jeg ellers kunde lære maaske i et helt Aar. Jeg har gjort Bekjendtskab med en hel Række udmærkede og dygtige Mænd; og jeg har i en Time med dem lært mere end af Vald. Schmidt i et halvt Aar”.²

Anføreren for denne gruppe af udmærkede og dygtige mænd var professor i ægyptologi ved universitetet i Berlin 1892-1923, Adolf Erman (1854-1937), med hvem H.O. Lange skulle få et tæt og livslangt venskab.³ Georg Steindorff var Adolf Ermans ældste elev, og med de tætte bånd Erman og Lange imellem var det kun naturligt, at H.O. Lange også med Georg Steindorff udviklede et langt venskabeligt forhold, der skulle komme til at vare i mere end 50 år.

² H.O. Lange til forældrene 24.7.1887. Brevet er gengivet i P. Helweg-Larsen (red.): *H.O. Lange. En Mindebog*, 1955, s. 164.

³ Tydeligst eksemplificeret igennem den omfattende korrespondance imellem de to videnskabsmænd. H.O. Langes arkiv på Det Kgl. Bibliotek i København indeholder ikke færre end 341 breve fra Adolf Erman fra perioden 1890-1936, mens der i Adolf Ermans arkiv på Stats- og Universitetsbiblioteket i Bremen er bevaret 206 breve og kort fra H.O. Lange.

Georg Steindorff 1934. (Foto: Ägyptisches Museum – Georg Steindorff – der Universität Leipzig)

H.O. Langes arkiv på Det Kgl. Bibliotek indeholder 41 breve fra Georg Steindorff til H.O. Lange fra perioden 1894-1939.⁴ Her skal interessen samle sig om korrespondancen fra de sidste år 1937-1939. Det var skelsættende år for både Lange og Steindorff. Efter 13 år som lektor i ægyptologi ved Københavns Universitet gav den godt 74-årige H.O. Lange 1. juli 1937 stafetten videre til sin tidligere elev, C.E. Sander-Hansen (1905-1963), og gik på pension.⁵ Det blev dog langt fra til noget stille otium for Lange, der dels stadigvæk var videnskabeligt aktiv og dels fortsatte sit mangeårige arbejde for at sikre og udbygge Danmarks – og det vil primært sige Københavns Universitets – position inden for faget på den internationale scene. Gennem sit virke på universitetet havde Lange undervist en række danske, svenske og norske studerende, men særligt fire danske studerende skulle komme til at stå hans hjerte nært. Foruden den allerede nævnte C.E. Sander-Hansen, som i 1946 skulle

⁴ Et enkelt brev fra Lange dateret 4.5.1934 befinder sig i dag på Bridwell Library, Southern Methodist University, USA. Biblioteket erhvervede samlingen efter Steindorffs død. Brevet er tilgængeligt på internettet: <sites.smu.edu/bridwell/specialcollections/steindorff/correspondence/correspondence.htm> [31.5.2017].

⁵ *Aarvog for Københavns Universitet 1937/38*, s. 65. Sander-Hansens lektorat blev 6. maj 1938 ændret til et docentur med virkning fra 1. april 1938.

blive indehaver af fagets første professorat i Danmark, drejede det sig om Wolja Erichsen (1890-1966), Aksel Volten (1895-1963) og Erik Iversen (1909-2001). Langes særlige veneration over for disse fire elever fremgår tydeligt af hans korrespondance med udenlandske fagfæller – også med Georg Steindorff – og frem til sin død gjorde Lange alt, hvad der stod i hans magt for at promovere og positionere sine elever inden for faget.

Også den to år ældre Georg Steindorff var på dette tidspunkt gået på pension efter et langt arbejdsliv i ægyptologiens tjeneste. Et virke, der dog først blev endeligt afsluttet ved hans død i 1951, og som skulle strække sig over fire politiske systemer, fra kejsertidens Tyskland over Weimarrepublikken og Det Tredje Rige til efterkrigstiden. Den 19-årige Steindorff indledte i 1880 sine ægyptologiske studier hos Erman i Berlin, men skiftede to år senere til universitetet i Göttingen, hvor han i 1884 forsvarede sin doktorafhandling.⁶ Ni år senere udnævntes han til professor i ægyptologi ved universitetet i Leipzig, hvis rektor han også blev 1923/24. Professoratet skulle han sidde på i mere end 40 år. Endnu længere tid – 43 år – varetog han et andet betydningsfuldt hverv, nemlig redaktionen af fagets førende fagtidsskrift, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*.⁷ I 1930 skulle Steindorff egentlig være gået på pension, men da en kvalificeret afløser til hans professorat i Leipzig ikke lige var for hånden, blev hans pensionering udskudt til 1932, og han varetog herefter embedet i yderligere to år, inden han i 1934 blev afløst af Walther Wolf. Frem til udgangen af 1935 fortsatte Georg Steindorff med at undervise på universitetet i Leipzig, hvilket må betegnes som ganske bemærkelsesværdigt, da Steindorff – sin i 1885 gennemførte kristne dåb til trods – ifølge de nationalsocialistiske racelove fortsat var at betragte som “heljøde” (Volljude). Siden indførelsen af den under 7. april 1933 vedtagne lov “zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums” havde det saksiske universitet skilt sig af med ikke færre end 68 professorer, men Steindorff var altså ikke iblandt dem. Også i det saksiske akademi nød Steindorff længe særstatus. Først så sent som i december 1938 tvang omstændighederne ham til at trække

⁶ Alexandra Cappel: “Adolf Erman und Georg Steindorff: Zur Dynamik eines Lehrer-Schüler Verhältnisses”, Susanne Voss og Dietrich Raue (udg.): *Georg Steindorff und die deutsche Ägyptologie im 20. Jahrhundert. Wissen hintergründe und Forschungstransfers*. ZÄS Beihefte, 5, 2016, s. 21.

⁷ Som medudgivere fungerede Ludwig Stern (1884-1888), Adolf Erman (1889-1907) og Walther Wolf (1935-1937). Efter Steindorffs afsked med tidsskriftet fortsatte Wolf som redaktør frem til 1943, hvor det gik midlertidigt ind som følge af krigen.

sig fra akademiet, hvorved han uden tvivl kom en eksklusion i forkøbet.⁸ I årene efter nationalsocialisternes magtovertagelse havde Steindorff fortsat mulighed for at foretage rejser til udlandet. Således foretog han i 1936 såvel en rejse til Ægypten som til England, hvor han bl.a. besøgte sin mangeårige ven og kollega Percy Newberry.⁹

Modsat H.O. Langes korrespondance med Adolf Erman var politiske spørgsmål i kølvandet på Adolf Hitlers magtovertagelse i 1933, og de umiddelbare følger heraf, ikke et emne, Steindorff og Lange berørte i deres korrespondance.¹⁰ Først med Adolf Ermans udelukkelse fra det filosofiske fakultet ved universitetet i Berlin i april 1934, der var en konsekvens af den føromtalte lov af 7. april 1933, ytrede Steindorff sig over for Lange om de nye politiske forhold i Tyskland. Oven på et besøg hos Erman i Berlin skrev Steindorff 1. maj 1934 til sin danske ven og kollega: “Körperlich fand ich ihn [Erman, LSP] unverändert, nur sehr bedrückt, da er einen Ministerialbescheid bekommen hatte, dass ihm Sitz und Stimme in der Fakultät genommen sei. Sein Grossvater, der berühmte Physiker, hat im Jahre 1800 eine Jüdin geheiratet!!”¹¹ Med to udråbstegn tydeliggjorde Steindorff, hvad han mente om den sag, men han syntes derudover ikke umiddelbart at have gjort sig yderligere bekymringer på Ermans eller egne vegne. Steindorff havde – sine jødiske aner til trods – endnu heller ikke haft nogen grund til at frygte for hverken sit og hustruens ve og vel eller sin videnskabelige position, som vi har set.¹² Sigende er det da også, at hans efterfølgende breve til

⁸ Susanne Voss: “Wissenshintergründe... – Die Ägyptologie als “völkische” Wissenschaft entlang des Nachlasses Georg Steindorffs von der Weimarer Republik über die NS – bis zur Nachkriegszeit”. Voss og Raue (udg.) 2016, s. 270.

⁹ Cappel 2016, s. 78.

¹⁰ Jf. Lars Schreiber Pedersen: “Arbeit ist die beste Medizin in solchen Zeiten”. H.O. Langes politiske korrespondance med Adolf Erman 1933-1936. Sofie Lene Bak m.fl. (red.): “Kildekunst”. *Historiske & kulturhistoriske studier. Festskrift til John T. Lauridsen*, 2016, 2, s. 132ff.

¹¹ Georg Steindorff til H.O. Lange 1.5.1934. NKS 3736 4°. KB.

¹² Ifølge Susanne Voss fik Adolf Hitlers magtovertagelse i 1933 ikke nævneværdige konsekvenser for Steindorffs liv i de første år af regimets levetid. Steindorffs stærkt tysknationale sindelag, som han bl.a. havde givet udtryk for i sin tiltrædelsestale som rektor for universitetet i Leipzig i 1923 og i flere af sine yngre skrifter, virkede for en tid som et beskyttende skjold mod de nye politiske strømme. Først fra 1937 spidsede Steindorffs situation for alvor til. Jf. Voss 2016, s. 267ff. Thomas L. Gertzen er inde på det samme: “G. Steindorff glaubte sich durch seine Konversion 1885 ausreichend zum “Deutschtum” bekannt zu haben und hat dies in der Folgezeit, insbesondere gegenüber seinem Doktorvater, dem Göttinger Orientalisten und bekennenden Antisemiten Paul de Lagarde (1821-1891) seinerseits durch antisemitische Äusserungen bekräftigt:

Lange, dateret henholdsvis 16. oktober 1934, 31. marts 1935 og 23. juli 1935, udelukkende berørte faglige spørgsmål. Først efter Adolf Ermans død 26. juni 1937 kom Steindorff i sit brev til Lange 27. august atter ind på de politiske forhold i hjemlandet. Meget havde ændret sig siden hans seneste brev til H.O. Lange, der lå mere end to år tilbage i tiden. Inden Steindorff nåede frem til dette punkt, indledte han meget naturligt med at omtale Adolf Ermans død. En hændelse, der med Erman og Steindorffs lærer-elev forhold og lange venskab in mente, meget naturligt berørte Leipzigprofessoren dybt og efterlod ham i trist humør: "Ich fühle mich jetzt, wo auch Sethe nicht mehr unter den Lebenden weilt, recht vereinsamt; von dem letzten meiner Generationsgenossen, Schäfer, trennt mich leider mancherlei und gross ist die Kluft, die zwischen der folgenden Generation und mir liegt".¹³

"Wenn Ihnen die Tatsachen bekannt wären"

At den af Steindorff her omtalte generationskløft imellem ham og den yngre generation af tyske ægyptologer var ganske reel, og at de yngre tyske ægyptologer efter Adolf Ermans død nu endelig for alvor vovede at tage det generationsopgør, som havde luret inden for faget i en år-række, havde Steindorff allerede fået at føle på egen krop. Afsenderen af dolkestødet var Adolf Ermans mangeårige nære medarbejder ved det store berlinske ordbogsprojekt og senere professor i ægyptologi ved universitetet i Berlin, Hermann Grapow (1885-1967). Stridens kerne var Steindorffs prestigefyldte og magtfulde redaktørpost af *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*. Under en samtale i Berlin 6. august 1937 bad Grapow Steindorff om frivilligt at trække sig som re-

Noch in der 30er Jahren distanzierte er sich von "russischen und galizischen Rassegenossen" und war der festen Überzeugung, dass die Nationalsozialisten nicht ihn meinen könnten, wenn sie von "den Juden" sprachen". Thomas L. Gertzen: *Einführung in die Wissenschaftsgeschichte der Ägyptologie*, 2017, s. 88f.

¹³ Georg Steindorff til H.O. Lange 27.8.1937. NKS 3736 4°. KB. Den fremragende tyske filolog Kurt Sethe (1869-1934) var professor i Göttingen 1900-1923 og i Berlin 1923-1934. Heinrich Schäfer (1868-1957) var direktør for det ægyptiske museum i Berlin 1914-1935 og professor ved Berlins universitet fra 1914. I 1939 kom det til et endeligt brud mellem Steindorff og Schäfer, jf. Voss 2016, s. 275f. Som Susanne Voss har vist, var den af Steindorff her omtalte kløft mellem ham og den yngre generation af tyske ægyptologer af nyere dato. I 1920'erne og starten af 30'erne havde han således haft et godt forhold til den yngre generation, jf. Voss 2016, s. 253ff.

daktør fra tidsskriftet. Gjorde han det, kunne han ifølge Grapow endnu gøre det med æren i behold, ligesom Steindorffs beslutning ville høste anerkendelse blandt de yngre fagfæller. Valgte Steindorff derimod at fortsætte på posten, ville omstændighederne – dvs. Steindorffs jødiske baggrund – inden længe alligevel tvinge ham bort derfra. Blandt de begrundelser, som Grapow foreslog Steindorff at angive i forbindelse med sin afgang var ønsket om at give den yngre generation af tyske ægyptologer mere spillerum. At Grapows ageren kunne være udtryk for et generationsopgør, hvor den sidste store nulevende repræsentant for fagets igennem årtier dominerende såkaldte berlinerskole skulle fratages sin sidste videnskabelige post af betydning, og ikke nødvendigvis et udtryk for Grapows antisemitisme og politiske ståsted, faldt ikke umiddelbart Steindorff ind.¹⁴ Og det til trods for, at Grapow gentagne gange de foregående år havde luftet sin utilfredshed med sin position inden for faget over for netop Steindorff.¹⁵ Grapow førte kniven, og det var primært ham, at Steindorff efterfølgende rettede sin vrede mod, men professoren fra Berlin var langt fra ene om at profitere på Steindorffs afgang og hans deraf mistede faglige indflydelse. Steindorffs efterfølger i Leipzig, Walther Wolf, som siden 1935 havde været medudgiver af *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, blev således fra 1938 eneredaktør af tidsskriftet. Miseren, der førte til et brud imellem Steindorff og Grapow, beskrev Steindorff i en forholdsvis moderat tone over for Lange 27. august:

¹⁴ Thomas L. Gertzen: “In Deutschland steht Ihnen Ihre Abstammung entgegen’ – Zur Bedeutung von Judentum und Konfessionalismus für die wissenschaftliche Laufbahn Georg Steindorffs und seiner Rolle innerhalb der École de Berlin”. Voss og Raue (udg.) 2016, s. 370f. I sin erindringsbog *Meine Begegnung mit einigen Ägyptologen* fra 1973 gav Hermann Grapow sin version af hændelsesforløbet (s. 15f.). Grapow var blevet medlem af NSDAP i 1937, men havde allerede i juni 1933 over for H.O. Lange udtalt sig beundrende om Adolf Hitler og erklæret sin støtte til det nye styre. Grapows person og virke i årene 1933-1945 har de seneste år været genstand for debat, jf. f.eks. Thomas L. Gertzen: *Die Berliner Schule der Ägyptologie im Dritten Reich. Begegnung mit Hermann Grapow (1885-1967)*, 2015, Gertzen 2016, Gertzen 2017, s. 94ff. og 180ff., Thomas Schneider: “Ägyptologen im Dritten Reich: Biographische Notizen anhand der sogenannten ‘Steindorff-Liste’.” Thomas Schneider og Peter Raulwing (udg.): *Egyptology from the First World War to the Third Reich. Ideology, Scholarship and Individual Biographies*, 2013, s. 157ff. og samme forfatter: “Becoming a Titan: Hermann Grapow’s Position in Egyptology and National Socialist Initiatives for the Humanities, 1938-1945”, B.M. Levinson (red.): *Betrayal of the Humanities. The University in the Third Reich* (i tryk).

¹⁵ Gertzen 2016, s. 368f.

“Ich weiss nicht, ob Sie von Dr. Erichsen gehört haben, dass ich mich nach einer Aussprache mit Grapow veranlasst gesehen habe, die Redaktion der AEZ [Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, LSP] niederzulegen; nur noch ein Heft, das jetzt in Druck ist, wird von mir betreut, dann – Schluss. Wie schwer es mir wird, die AEZ aufzugeben und auch als Mitarbeiter nicht mehr mitwirken zu können, werden Sie begreifen. 43 Jahre habe ich sie getragen, jetzt bin ich selbst untragbar geworden. Meine Arbeiten werde ich in Zukunft im Auslande, im “Journal” und in den “Annales” veröffentlichen”.¹⁶

Efter i foråret at have færdiggjort og udgivet det andet bind om sine udgravninger i nubiske Aniba (første bind udkom i 1935), havde Steindorff nu til hensigt at færdiggøre et i samarbejde med koptologen Carl Schmidt (1868-1938) længe planlagt værk om “Achmimische Proverbien”. Oprindeligt var det tanken, at dette arbejde skulle udgives af det videnskabelige akademi i Sachsen, Sächsische Akademie der Wissenschaften, som Steindorff havde været medlem af siden 1898, men “auch hier erwachsen mir jetzt Schwierigkeiten, über die ich nichts Näheres schreiben möchte”, som han betroede Lange. Da Steindorff ikke længere så nogen mulighed for at få sine arbejder udgivet i Tyskland, forhørte han sig derfor hos den danske ægyptolog om muligheden for at få sit og Schmidts studie udgivet i den af Lange i København redigerede serie *Coptica*¹⁷ eller med støtte fra den belgiske *Fondation Égyptologique Reine Élisabeth*, hvis direktør, den belgiske ægyptolog Jean Capart (1877-1947), H.O. Lange havde tætte forbindelser til.

Nederst på sit brev til Lange havde Steindorff tilføjet spørgsmålet “Haben Sie meines Nachfolgers Wolf “grünes Heft” gelesen? Ich darf es leider nicht besprechen”. Med Wolfs grønne hæfte, havde Steindorff sin efterfølgers netop udkomne skrift *Wesen und Wert der Ägyptologie* i tankerne. Et værk, Steindorff tydeligvis ikke nærede høje tanker om. Det skyldtes dog ikke de tidstypiske af Wolf fremsatte postulater om den ariske race som bærer af den ægyptiske kultur, men derimod, at Wolf heftigt angreb den ældre generation af tyske ægyptologer. Skytset

¹⁶ De af Steindorff her omtalte tidsskrifter var britiske *Journal of Egyptian Archaeology* og det i Kairo udgivne *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*. Steindorff bidrog dog til *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*s bind 74 i 1938 med en kort filologisk note.

¹⁷ Der udkom fire bind i serien 1922-1929.

var primært rettet mod den filologisk orienterede berlinerskoles førstemand Erman og Sethe men også Steindorff stod, som den eneste levende repræsentant for den gamle skole, for skud.¹⁸ Med Wolf kom det i 1937 også til et brud.¹⁹

H.O. Lange var allerede blevet underrettet af Wolja Erichsen om sagen, som Steindorff formodede. Det var dog i en yderst knap form, som må have efterladt Lange med flere uafklarede spørgsmål: “Her er ellers intet nyt, der er værd at tale om. Steindorff er nu ikke mere Udgiver af *Ä.Z.*, jeg antager nu Grapow eller Kees overtager det hele”, lød Erichsens kortfattede meddelelse om resultatet af det ovenfor omtalte dramatiske forløb.²⁰ Det er et åbent spørgsmål, hvor detaljeret et kendskab Erichsen havde til indholdet af Grapow og Steindorffs samtale i Berlin 6. august. De få ord han ofrede på Steindorffs tilbagetræden fra tidsskriftet kunne umiddelbart indikere, at hans viden var begrænset. Men omvendt arbejdede Erichsen til daglig tæt sammen med Grapow, og Steindorff havde han selv truffet i forbindelse med dennes besøg i Berlin, hvorfor Langes elev muligvis var bedre underrettet, end han her gav udtryk for over for sin læremester.²¹ Endelig kan det ikke udelukkes, at Erichsen kan have udvist forståelse for udskiftningen af Steindorff på redaktørposten, men at han har vægret sig ved at skrive dette til Lange, hvis mangeårige venskab med Georg Steindorff, han naturligvis kendte til. Hvilken af de to kombattanter, der stod Erichsen nærmest, gav han senere Lange et fingerpeg om.

Som en følge af sin jødiske baggrund havde Georg Steindorff siden 1934 løbende måtte opgive forskellige videnskabelige poster og hverv, såsom redaktionen af fagtidsskriftet *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*.²² Som regel var det dog sket på Steindorffs eget initiativ, og det var tålelige tab uden de store faglige og følelsesmæssige konsekvenser for ham. Anderledes forholdt det sig med afskeden med *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, fagets førende fagtidsskrift. Om end Lange, som vi har set, hverken fra Steindorffs eller Erichsens side var blevet bekendt med alle sagens detaljer, var han fuldt

¹⁸ Voss 2016, s. 287f.

¹⁹ Voss 2016, s. 271f.

²⁰ Wolja Erichsen til H.O. Lange 22.8.1937. NKS 3736 4°. KB. Hermann Kees (1886-1964) var professor ved universitetet i Göttingen 1924-1945 og gæsteforsker ved Ain-Schams-universitetet i Kairo 1952-1956.

²¹ I sit brev til Lange 27.8.1937 skriver Steindorff, at han havde en samtale med Erichsen i Berlin tre uger forinden.

²² Jf. Cappel 2016, s. 72.

ud klar over, hvor stort et tab, såvel personligt som prestigemæssigt, Steindorff havde lidt i forbindelse med sit påtvungne exit. Det fremgik tydeligt af hans svar 30. august:

“Was Sie hier über Ihre persönliche Verhältnisse schreiben, hat mich tief bewegt. Dass Sie von der ÄZ durch Grapow verdrängt werden, ist mir unverständlich. Aber in dieser Zeit ist vieles mir unverständlich. Erman hat viel unter den neuen Kurs gelitten. Ich fürchte wirklich für die Zukunft unserer Wissenschaft bei Ihnen. Wolf’s Elaborat ist doch nicht Wissenschaft! Einige der Abhandlungen in der Ä.Z. waren mir auch zu hohl und präventiös. Grapow wird wohl Professor in Berlin nach langem Warten, aber wer soll das Museum übernehmen, und wer das Wörterbuch?”²³

Lange havde ikke længere midler til at udgive *Coptica*-serien, hvorfor hans bedste råd til Steindorff var enten at søge støtte hos den engelske koptolog W.E. Crum (1865-1944) eller hos akademiet i Berlin. At Lange bragte sidstnævnte mulighed på bane kan tyde på, at han ikke havde det fulde overblik over, hvor vanskelig en situation hans tyske ven var havnet i. Selv anså Steindorff det for udelukket, at han fremover skulle få udgivet sine arbejder i Tyskland, som han havde givet udtryk for i sit forrige brev til Lange.

I starten af oktober 1937 modtog Lange nyt fra Steindorff igen.²⁴ Det var endnu et brev rigt på velbegrundet pessimisme bl.a. over den tyske ægyptologis fremtid, “wo die Jungen, von denen viele kaum Nennenswertes geleistet haben, sich wie grosse Männer gebärden und, was das Schlimmste ist, der Wissenschaft nicht den Platz einräumen, der ihr gebührt”. Steindorffs forhold til Hermann Grapow i Berlin var nu også gået endeligt i stykker: “Leider habe ich von dem Charakter des “Freundes” Grapow in letzter Zeit ein so schlimmes Bild gewonnen, dass ich ganz entsetzt bin, und dass Sie es auch wären, wenn Ihnen die Tatsachen

²³ H.O. Lange til Georg Steindorff 30.8.1937. Ägyptisches Museum – Georg Steindorff – der Universität Leipzig, Archiv (ÄMULA). I april havde Wolja Erichsen ligeledes udtrykt sin utilfredshed med Wolfs bog: “Har De set Wolfs nye Bog: Wesen u. Wert der Ägyptologie!!! Jeg finder Bogen taaget, uklar og dogmatisk”. Wolja Erichsen til H.O. Lange 8.4.1937. NKS 3736 4°. KB. En tak skal lyde til Dr. Dietrich Raue og M.A. Kerstin Seidel, fra museet i Leipzig, for at have stillet digitaliserede kopier af de der bevarede breve fra H.O. Lange til Georg Steindorff til min rådighed.

²⁴ Georg Steindorff til H.O. Lange 2.10.1937. NKS 3736 4°. KB.

bekannt wären”. Igen fremkom Steindorff med anklager mod Grapow uden på nogen måde at konkretisere dem over for Lange.

Måske derfor undlod H.O. Lange i sit svar til Steindorff 10. oktober at berøre sagen yderligere. I stedet indledte den danske ægyptolog sit brev med en negativ tilbagemelding på Steindorffs spørgsmål vedrørende den af *Fondation Égyptologique Reine Élisabeth* udgivne skriftserie *Bibliotheca Aegyptiaca*. Også i Belgien var de økonomiske midler knappe, hvorfor det kun havde ladet sig gøre at udgive det seneste nummer af skriftrækken, efter at man havde modtaget et økonomisk bidrag fra forfatterne selv. Steindorffs pessimistiske syn på den tyske ægyptologis fremtid delte H.O. Lange fuldt ud. Et medansvar for fagets angiveligt sørgelige tilstand syd for grænsen placerede den danske ægyptolog på den i 1934 afdøde Kurt Sethe, Adolf Ermans efterfølger i professorstolen i Berlin: “Sethe war nicht ohne Schuld. Er war kein Menschenkenner und gar nicht Pädagoge; er konnte nicht führen. Seine grosse Autorität wirkte nicht anziehend, eher abschreckend. Jetzt wird Grapow sein Nachfolger, und was dann? Er hat keine Autorität, seine Persönlichkeit ist zu klein. Er wird viel schreiben und viele Vorlesungen halten, aber was daraus kommen wird, werden wir sehen. Erman war doch der grosse Mann als Gelehrter und als Persönlichkeit”. H.O. Langes afsluttende tillidserklæring til Erman var symptomatisk for den danske ægyptolog, der som sin læremester ikke var meget for de nye strømninger inden for faget og tro fulgte den af Erman udstukne positivistisk-filologiske linje.²⁵ Som Erman gentagne gange havde gjort, opfordrede også H.O. Lange Georg Steindorff til at søge det indre eksil:

“Ich verstehe vollkommen Ihre schwierige Situation, eine Situation, die anderswo undenkbar wäre. Können Sie nicht einige Stunden darauf verwenden Ihre Erinnerungen aus der grossen Zeit der deutschen Ägyptologie zu schreiben. Kein anderer kann es thun. Sie haben vielerlei erlebt, was nicht verloren gehen darf”.²⁶

²⁵ Jf. Erik Iversens kritik heraf: Erik Iversen: “Ægyptologi indtil 1937”. Povl Johs. Jensen og Leif Grane (red.): *Københavns Universitet 1479-1979*, bind VIII, 1992, s. 629. Et eksempel på Langes syn på disse spørgsmål finder vi et brev til Adolf Erman fra 1933: “Die moderne phantastische Hypothesenmacherei ist mir gründlich zuwider. Es scheint dass das Gefühl für sicheres und unsicheres, für Wissen und Errathen vielfach abgeschwächt ist”. H.O. Lange til Adolf Erman 17.12.1933. Erman Nachlass. Staats- und Universitätsbibliothek Bremen.

²⁶ H.O. Lange til Georg Steindorff 10.10.1937. ÅMULA.

Mens Lange ventede på svar fra Steindorff, meldte Wolja Erichsen sig på banen med en støtteerklæring til sin nære kollega i Berlin, Hermann Grapow:

“Jeg var i Gaar Aftes sammen med Grapow; han har mange Ærgrelser for Tiden – navnlig fra Steindorff og den nye Sethes Side, han har sikkert skrevet til Dem om det. Angrebet paa ham er ganske uberettiget og jeg haaber ogsaa, at De staar paa hans Side og heller ikke vil have noget med Tingene at gøre uden Grapows Medvirken. Steindorff er i Tyskland en død Mand. Det er sørgelige Kampe. [...] Det gør mig ondt, at Grapow har saa mange Fjender, hans Nerver lider under det”.²⁷

Om end den af Erichsen her omtalte sag vedrørte et andet af tidens store stridspunkter blandt de ledende tyske ægyptologer, nemlig hvem der skulle have retten til at udgive den afdøde Kurt Sethes upublicerede videnskabelige arbejder,²⁸ lagde Erichsen ikke skjul på, hos hvem hans sympati var placeret.

Langes reaktion herpå kender vi ikke. Sandsynligvis kom Erichsens standpunkt ikke bag på ham. Erichsen havde nemlig kort forinden været i Danmark og der haft fortrolige samtaler med Lange – om såvel faglige som private forhold.²⁹ Hvad de to danske ægyptologer har snakket om, kan vi kun gisne om, men det er nærliggende at forestille sig, at Erichsen under disse samtaler har løftet sløret for ting og forhold i Berlin og det øvrige Tyskland, som han ikke ønskede at nedfælde på papir, herunder om Steindorffs fjernelse fra redaktørposten af *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*.

Hvis H.O. Lange her i efteråret 1937 følte sig splittet imellem sin tidligere elev, der nu syntes at have stillet sig på Grapows side i den verserende konflikt, og så den mangeårige ven Georg Steindorff, som omvendt roste Erichsen for såvel hans menneskelige som faglige kvaliteter, kan man ikke bebrejde ham. Lange forblev loyal over for Erichsen og videregav ikke dennes udmeldinger over for Steindorff. Senere tog han sin tidligere elev i forsvar, som vi skal se.

Langes brev fra 10. oktober havde haft en beroligende effekt, afslørede Steindorff i sit svar nøjagtig to måneder senere:

²⁷ Wolja Erichsen til H.O. Lange 25.11.1937. NKS 3736 4°. KB.

²⁸ Jf. Gertzen 2016, s. 382ff. Jeg takker Dr. Susanne Voss for at have henledt min opmærksomhed herpå.

²⁹ Wolja Erichsen til H.O. Lange 9.11.1937. NKS 3736 4°. KB.

“Ihr letzter Brief war mich wieder eine sehr grosse Freude, und ich hätte ihn auch schon längst beantwortet, wenn ich Ihnen Erfreuliches hätte mitteilen können. Allmählich sehe ich die Dinge etwas ruhiger an und nehme sie als Schicksal hin. Ich trage vieles auch leichter, wenn ich sehe, dass alte Freunde, zu denen ich auch Sie zähle, mir ihre Treue halten. Ein gewisser Trost ist es mir auch, dass Sie meine Ansicht über die Entwicklung der deutschen Aegyptologie teilen [...] Und nun die gegenwärtige Generation, welche auf den deutschen Lehrstühlen sitzt – durchaus kleines Format. Von Kees hat Erman sehr wenig gehalten, ich glaube aber, dass er ihn unterschätzt hat. Seine letzten Arbeiten sind recht gut und auch die Kulturgeschichte ist eine nicht gewöhnliche Leistung. Freilich wäre auch sie ohne Ermans Egypten nicht möglich gewesen. Was Sie von Grapow schreiben, unterzeichne ich Wort für Wort: nicht mehr als anständiges Mittelmaß. Und so steht es auch mit meinem Nachfolger Wolf. Mit Programmschriften bringt man die Wissenschaft nicht weiter. Was er über die Ziele der Aegyptologie geschrieben hat, ist kleinlich und rennt meistens offene Türen ein”.³⁰

Steindorffs vurderinger af Grapow og Wolf bar naturligvis præg af hans ændrede syn på de to efter deres medvirken til hans fjernelse fra redaktørposten af *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*. Således havde Steindorff i maj 1935 over for Erman givet udtryk for, at han anså Grapow som den bedst egnede kandidat til at efterfølge Kurt Sethe i professorstolen i Berlin,³¹ ligesom han i november 1934 havde været godt tilfreds med, at Wolf blev hans efterfølger i Leipzig.³² Men nu var tiden en anden, og Grapow og Wolf reduceret til bløde mellemvarer, som hverken Steindorff eller Lange fandt værdige til at besidde de poster, de havde overtaget.

Langes opfordring til Steindorff om at udgive sine erindringer, havde den tyske ægyptolog taget til sig. Navnlig korrespondancerne med Adolf Erman og Kurt Sethe i de for den ægyptologiske videnskab så vigtige periode 1893-1913, senere kendt som ægyptologiens guldalder,³³ spredte glæde hos den ellers så hårdt plagede Steindorff: “Was war das für eine

³⁰ Georg Steindorff til H.O. Lange 10.12.1937. NKS 3736 4°. KB.

³¹ Cappel 2016, s. 77.

³² Voss 2016, s. 260.

³³ Senest eksemplificeret af Thomas L. Gertzens i 2013 udkomne bog *École de Berlin und “Goldenes Zeitalter” (1882-1914) der Ägyptologie als Wissenschaft. Das Lehrer-Schüler-Verhältnis von Ebers, Erman und Sethe*.

Zeit wissenschaftlichen Aufschwungs, jeder Brief von Erman gab neue Anregung. Wie ärmlich nehmen sich daneben die Briefe aus, die mir jetzt von Zeit zu Zeit deutsche Fachgenossen schreiben. Die grosse Zeit ist vorüber”.

Kalenderåret skiftede, inden Lange i begyndelsen af januar svarede Steindorff.³⁴ Lange kom her kort ind på det grundet omstændighederne måske lidt prekære emne, nemlig hans elev Wolja Erichsens tætte samarbejde med Hermann Grapow ved ordbogsprojektet i Berlin. Lange betonedede dog over for Steindorff, at Erichsen forholdt sig fuldstændig neutral:

“Er arbeitet gut mit Grapow zusammen und hält sich natürlich vollkommen neutral; aber seine Lage unter den obwaltenden Verhältnissen ist natürlich nicht ohne gewisse Schwierigkeiten”.³⁵

Og Lange udtrykte fortsat sin medfølelse og sympati over for Steindorff:

“Ich fühle mit Ihnen die schwierige Lage. Da hilft nur eins: weiter zu arbeiten, ob auch mehr und mehr vereinsamt. Meine Sympathie ist ganz und gar mit der Bekenntniskirche, die ja in einem heroischen Kampf steht. Hoffentlich werden Sie innere Ruhe finden um uns noch reife Früchte aus Ihren vieljährigen Studien zu schenken. Wir können die Veteranen nicht entbehren, am wenigstens jetzt, wo der Nachwuchs sparsam und theilweise nicht vollwerthig ist”.

Knap to måneder var Steindorff denne gang om at svare Lange. Et egentligt politisk indhold rummede hans brev ikke, ligesom Steindorff ikke kom ind på sin egen situation. Han benyttede dog lejligheden til at omtale et nyt besøg hos Wolja Erichsen i Berlin og gav her den danske ægyptolog rosende ord med på vejen. At han i Erichsen så en loyal ven, slog han fast over for Lange:

“In Berlin habe ich Dr. Erichsen gesehen und mit ihm eine lange Unterhaltung gehabt. Er ist ein prächtiger Mensch, ebenso zuverlässig als Gelehrter wie als Freund. Wir haben uns eingehend über

³⁴ H.O. Lange til Georg Steindorff 5.1.1938. ÅMULA.

³⁵ Lange gentog her nærmest ordret Erichsens ord fra et brev 9.11.1937: “Her blæser en skarp Vind og Grapow er meget for det nye. Vi arbejder imidlertid godt sammen, og jeg har kun en Vej at følge: den absolutte Neutralitet”. Wolja Erichsen til H.O. Lange 9.11.1937. NKS 3736 4°. KB.

viele Fragen, die uns beide bewegen, unterhalten. Er wird Ihnen wohl auch mancherlei darüber schreiben”.³⁶

Lange synes ikke at have besvaret dette brev, men mindre end en måned senere modtog han yderligere nyt fra Steindorff. Foruden nye detaljer omkring den mulige forestående udgivelse af sit og Carl Schmidts værk i Langes *Coptica*-serie, kunne Steindorff fortælle, at han og hustruen få dage senere stod over for at skulle rejse til Californien for at besøge deres søn. Lange kunne dog fortsat komme i forbindelse med Steindorff gennem dennes sekretær i Leipzig.³⁷ Heller ikke dette brev tyder det på, at H.O. Lange besvarede. Hvorfor får stå hen.

Knap fem måneder gik der nu, inden Steindorff i begyndelsen af september 1938 atter meldte sig på banen. Den tyske ægyptolog var vendt tilbage til Tyskland i slutningen af august, og havde nu truffet en vigtig beslutning: “Ich werde mich wohl jetzt trotz meines Alters entschliessen, Deutschland zu verlassen und zu meinen Kindern nach dem Stillen Ocean überzusiedeln. Ein sehr schwerer Entschluss für einen Mann in meinen Jahren, aber ich kann nicht anders”.³⁸ På hjemrejsen fra USA havde Steindorff gjort ophold i England og var der blevet mødt med omsorg og sympati fra de britiske venner og kollegaer Allan H. Gardiner, W.E. Crum, Herbert Thompson og frem for alt Percy Newberry, som Steindorff også havde besøgt på sin rejse til England i 1936.³⁹ Tilbage i Tyskland havde Steindorff under et kort besøg i Berlin på ny truffet Wolja Erichsen, som Steindorff endnu en gang roste til skyerne: “Er ist ein tüchtiger, fleissiger Gelehrter, dazu ein vortrefflicher Charakter, was ich leider von manchen jüngeren Aegyptologen nicht sagen lässt”. Også en anden af Langes elever, Aksel Volten, fik anerkendende ord med på vejen for sit arbejde *Studien zum Weisheitsbuch des Anii* fra den aldrende tyske ægyptolog. Roserne fra Steindorff var uden tvivl oprigtige og velmente, og de har uden tvivl glædet H.O. Lange, der i sin tid som lektor ved Københavns Universitet 1924-1937 havde set det som sin fornemmeste opgave at uddanne en ny generation af dygtige danske ægyptologer, og som efter sin pensionering fortsat gjorde alt, hvad der stod i sin magt for at fremme deres karrierer. Om der også lå andre motiver bag Steindorffs rosende ord, lader sig ikke påvise, men

³⁶ Georg Steindorff til H.O. Lange 27.2.1938. NKS 3736 4°. KB.

³⁷ Georg Steindorff til H.O. Lange 21.3.1938. NKS 3736 4°. KB.

³⁸ Georg Steindorff til H.O. Lange 4.9.1938. NKS 3736 4°. KB.

³⁹ Georg Steindorff til Adolf Erman 7.6.1936. Adolf Erman-Nachlass. Staats- und Universitätsbibliothek Bremen.

de har næppe skadet på et tidspunkt, hvor Steindorff stod over for at skulle forlade Tyskland og havde brug for sin gamle danske vens hjælp i forbindelse med udgivelsen af sit og Carl Schmidts værk. En bog, som det nu, dels på grund af Steindorffs forestående emigration og dels medforfatteren Carl Schmidts pludselige død i april, lå Steindorff særlig stærkt på sinde at få udgivet hurtigst muligt.

Dette brev besvarede H.O. Lange med det samme. Det første, den danske ægyptolog kom ind på, var Steindorffs forestående emigration, som Lange på den ene side beklagede men på den anden side forstod fuldt ud:

“Besten Dank für Ihren Brief; ich wusste nicht, dass Sie die letzten 5 Monate in Californien verbracht haben. Dass Sie beschlossen haben Deutschland zu verlassen, hat mich tief ergriffen; aber ich verstehe, dass die Situation unerträglich geworden ist. Können Sie ihre Bibliothek usw. mitnehmen? Und können Sie Ihre Pension weiter beziehen? O tempora, o mores!, og Lange fortsatte: “Ich fühle innerlich mit Ihnen, was es bedeutet sein Vaterland zu verlassen und in Ihrem Alter eine neue Heimat zu beziehen. Gut, dass Sie Ihre Kinder dort haben. Hoffentlich werden Sie unter den neuen Verhältnissen Ruhe und Kraft finden um uns noch neue wissenschaftliche Gaben aus Ihrem reichen Wissen zu schenken. Ich hoffe erfahren zu können, wann Ihre Übersiedlung stattfinden wird”.⁴⁰

Står Langes indledning her til troende, var han tilsyneladende uvidende om Steindorffs netop overståede ophold i Californien. Har Lange således først modtaget disse breve længe efter, at de var blevet sendt, kan det forklare hans manglende reaktion på Steindorffs breve fra 27. februar og 21. marts. Udelukkes kan det dog ikke, at Lange i denne situation talte usandt over for sin ven, og at han til lejligheden havde opfundet en nødløgn for at dække over sin manglende reaktion på Steindorffs foregående breve. Hvilken af de to forklaringer, der kommer tættest på sandheden, kan dog ikke afgøres her. I brevet berørte Lange endvidere flere faglige spørgsmål, bl.a. færdiggørelsen af den britiske kollega W.E. Crums koptiske ordbog, ligesom han kom ind på udgivelsen af Steindorff og Schmidts arbejde. Her voldte økonomien vanskeligheder. Lange kunne stille nogle, men langt fra tilstrækkelige

⁴⁰ H.O. Lange til Georg Steindorff 6.9.1938. ÅMULA.

midler til rådighed for udgivelsen. I tilfælde af, at Steindorff ikke kunne få arbejdet udgivet i den nærmeste fremtid, tilbød den danske ægyptolog at tage manuskriptet i sin varetægt og lade en af sine elever, Erichsen eller Volten, foretage korrekturarbejdet.

Først Lillejuleaften gav en nu tydeligvis mere bekymret Steindorff lyd fra sig igen. De urolige forhold syd for grænsen, Georg Steindorff havde her uden tvivl især hændelserne under Krystalnatten 9.-10. november i tankerne, havde præget brevskriveren og for en stund fjernet hans ro og lyst til at korrespondere med omverdenen. Emigrationen til USA stod for døren:

“Unser Plan, nach USA unseren Wohnsitz zu verlegen, ist längst gereift, und wenn alles so geht, wie wir hoffen und wünschen so werden wir im Laufe des Februar die grosse Fahrt antreten. Sie haben meine Empfindungen sehr gut verstanden, wie schwer es ist, in meinem Alter in eine neue Heimat zu wandern. [...] Gesundheitlich geht es mir gut, aber allmählich lässt doch die Spannkraft der Nerven, besonders bei meiner Frau nach. Es wird Zeit, dass wir das Haus verlassen. Wie wir Weinachten feiern werden, können Sie sich denken”.⁴¹

Steindorff benyttede på ny lejligheden til at beklage sig over den nye generation af tyske ægyptologer. Med glæde så han derimod på Langes danske elever, og på den yngre generation af franske, engelske og amerikanske ægyptologer. Den tysk-jødiske ægyptolog Ludwig Borchardts død blev også nævnt, og Steindorff udtrykte her sin forargelse over, at den nye redaktion af *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* havde undladt at skrive en nekrolog over den afdøde Borchardt, der igennem en lang årrække havde været en af tidsskriftets flittigste bidragsydere. Nogle få såvel positive som kritiske bemærkninger til Crums ordbog var der også plads til, og endelig kom Steindorff på ny ind på sit og Schmidts arbejde. Steindorff forsøgte fortsat at finde en udgiver men var klar over, at alle døre i Tyskland var lukkede for ham. Han forespurgte derfor på ny til muligheden for at få værket udgivet i *Coptica*-serien og åbnede nu op for muligheden for, at det kunne udgives i samarbejde med Wolja Erichsen. I nødstilfælde var Steindorff endda villig til helt at opgive sin udgiverret og overdrage såvel sit eget som Schmidts mere sparsomme

⁴¹ Georg Steindorff til H.O. Lange 23.12.1938. NKS 3736 4°. KB.

materiale til en tredjeperson. Før det kom dertil, bad han dog Lange om endnu gang at overveje sagen, som Steindorff håbede at finde en afklaring på, inden han og hustruen forlod Tyskland.

Få dage senere, 27. december, svarede Lange sin tyske ven og kollega. Endnu en gang udtrykte den danske ægyptolog sin medfølelse over for Steindorff og forståelse for den vanskelige situation, han og hustruen stod i. Lange havde ikke haft held til at finde et trykkeri, der kunne påtage sig opgaven at trykke Steindorff og Schmidts arbejde for de til rådighed stående midler. Arbejdet var dog så betydningsfuldt, at det skulle udgives, og Lange så det som en stor ære, hvis man i København kunne stå for udgivelsen. På ny foreslog Lange Steindorff at deponere manuskript og øvrigt materiale i København. Foruden de tidligere nævnte Erichsen og Volten bragte Lange nu også den nyansatte professor i nytestamentlig eksegese ved Aarhus Universitet, Johannes Munck, en ifølge Lange habil koptolog, i spil som en potentiel medarbejder ved en forestående udgivelse.

I store dele af brevet helligede Lange sig det, som efterhånden var blevet til et fast punkt i korrespondancen med Steindorff, nemlig beklagelserne over sædernes forfald inden for ægyptologien og navnlig den yngre tyske generations mangelfulde videnskabelige (underforstået filologiske) evner. I modsætning hertil stod Langes hårdtarbejdende elever, Erichsen, Sander-Hansen, Volten og Iversen, der endnu en gang fik rosende ord med på vejen fra deres gamle lærer. Plads fandt Lange dog også til at udtrykke sin bekymring over for de herskende politiske forhold i Europa. Danmark kunne også blive berørt, frygtede han: "Kein Mensch weiss, was das neue Jahr bringen wird. Ganz Europa ist von Furcht beherrscht. Auch wir hier im Norden wissen uns nicht sicher. Vielleicht werden Sie froh sein, wenn Sie in Amerika sitzen".⁴²

Den 6. januar skrev Steindorff på ny til Lange. Brevets indhold må uden tvivl have gjort et vist indtryk på den danske ægyptolog for ikke nok med at Steindorff nu indvilligede i at overdrage sit og Carl Schmidts upublicerede arbejde til Lange i København til udgivelse, som Lange havde opfordret ham til, den tyske ægyptolog tilbød endvidere at overdrage sin påbegyndte koptiske grammatik samt et etymologisk koptisk-ægyptisk glossar til Lange. Steindorff var klar over, at det var en større vennetjeneste, han her bad Lange om, men en tysk udgiver af ovennævnte arbejder ønskede Steindorff for alt i verden ikke. Hvis Lange accepterede modtagelsen, ville Steindorff overdrage materialet til Wolja

⁴² H.O. Lange til Georg Steindorff 27.12.1938. ÅMULA.

Erichsen under et forestående besøg i Berlin. Mens Lange og hans elever i København stod overfor at skulle overtage dele af Steindorffs endnu upublicerede filologiske arbejder, var universitetet i Oxford udset til at overtage visse “arkæologiske”. Det drejede sig bl.a. om kopier af indskrifter og genstande fra forskellige museumssamlinger samt nogle ufuldendte historiske værker. Steindorff håbede dog fortsat på at han, som i sin tid Adolf Erman, ville komme til at opleve afslutningen på sit livsværk: “Vor mehr als 30 Jahren hat mir Erman seine Wünsche, namentlich in bezug auf das Wörterbuch ans Herz gelegt. Er hat das Glück gehabt, das Ende seines Lebenswerk zu sehen; vielleicht wird mir ein Ähnliches von der Vorsehung beschieden, und ich brauche niemanden mit meinem Nachlass zu belasten”.⁴³

Steindorffs brev modtog Lange med glæde, berettede han fire dage senere Steindorff:

“Dass Sie mich und meine jungen Ägypter als Nachlassverwalter Ihrer koptischen Arbeiten wünschen, ist uns eine grosse Ehre, und wir werden natürlich unseres bestes für die Veröffentlichung thun. Wir hoffen doch, dass Sie die Grammatik vollenden können; es ist nicht leicht eine solche Arbeit nach den Intentionen des Verfassers durchzuführen. Dass Sie auch Ihr etymologisch Glossar unserem Institut vermachen wollen, sehe ich als eine ungewöhnliche Bereicherung unserer Arbeitsmittel an. [...] Also geben Sie Erichsen das Material zu den Proverbien, er wird es dann weiter besorgen, und wir werden es im Institut aufbewahren, bis es gelingt die Ausgabe zu besorgen. Vielleicht wäre es richtig, wenn Sie die testamentarische Verfügung gemacht haben über Ihren koptischen Nachlass, dass wir eine Abschrift des diesbezüglichen Theils zu Aufbewahrung im Institut bekommen, damit man seinerzeit weiss, wie es sich verhält”.⁴⁴

Lange øjnede her uden tvivl en væsentlig videnskabelig gevinst for instituttet i København, hvor han og hans elever bl.a. havde fået opbygget et omfattende demotisk ordbogsmateriale ordnet efter berlinsk forbillede, men han lagde fortsat ikke skjul på sin sympati og forståelse over for Steindorffs vanskelige situation: “Aber, lieber Steindorff, ich kann mit Ihnen fühlen, was Sie denken werden, wenn Sie dieses lesen. Sie

⁴³ Georg Steindorff til H.O. Lange 6.1.1939. NKS 3736 4°. KB.

⁴⁴ H.O. Lange til Georg Steindorff 10.1.1939. ÅMULA.

müssen jetzt Ihr Vaterland verlassen, dem Sie treu ihre Lebensarbeit geopfert haben, Sie sind gezwungen in die Fremde zu gehen, und das in Ihrem Alter!”

I starten af marts skrev Lange på ny til Steindorff, fra hvem han inden da havde modtaget en ægyptologisk afhandling. For Lange kom afhandlingen som en glædelig overraskelse, da den danske ægyptolog havde troet, at Steindorff og hans hustru allerede havde forladt Tyskland: “Ich hatte verstanden, dass Sie im Februar abfahren wollten. Haben Sie andere Pläne? Ich verstehe, dass Sie unter den jetzigen Umständen keine Arbeitsruhe finden können, und dass Sie eine Freistätte finden müssen. Sie haben ja noch viel zu thun, in erster Reihe müssen Sie die koptische Grammatik fertig machen. [...] Ich denke immer an die Proverbien; hoffentlich wird es gelingen einen Tag sie drucken zu lassen”.⁴⁵ Lange benyttede her endnu en gang lejligheden til på den ene side at beklage sig over den nye generation af udenlandske ægyptologer (“Die grossen sind gestorben, und der Nachwuchs ist minderwerthig”) og på den anden at rose sine egne studerende. Det var Langes håb, at to af dem, Wolja Erichsen og Aksel Volten, når førstnævnte havde færdiggjort sit arbejde i Berlin, ville udarbejde en demotisk ordbog med udgangspunkt i det indsamlede materiale i København.⁴⁶ Lange benyttede også lejligheden til på ny at bringe Johannes Munck på banen, denne gang som en mulig udgiver af en endnu upubliceret gnostisk tekst i Berlin. Langes bekymring for Steindorffs umiddelbare fremtid kom på ny til udtryk til sidst i brevet: “Ich hoffe, dass Ihre Reise sich ordnen lässt. Ich fühle mit Ihnen, was diese schwierige Zeit für Sie bedeutet. Hoffentlich werde ich Ihre neue Adresse erfahren. Wir alten werden doch die Verbindung nicht abbrechen”.

Forbindelsen til Steindorff blev ikke afbrudt ved denne lejlighed, men der skulle gå mere end fem måneder, før Lange hørte nyt fra sin gamle ven. Forklaringen var den lykkelige, at det i mellemtiden var lykkedes for ægteparret Steindorff at emigrere til USA. Det hørte til sjældenhederne, at tyske jøder så sent som i marts 1939 fik tilladelse til at forlade landet, og omstændighederne bag ægteparrets vellykkede emigration var også spektakulære. I marts var situationen for alvor spidset til for Georg Steindorff og hans hustru. Ægteparret stod da også parat til at forlade Tyskland, men de manglede fortsat de nødvendige rejsepas. Tre

⁴⁵ H.O. Lange til Georg Steindorff 5.3.1939. ÄMULA.

⁴⁶ Wolja Erichsen udgav i 1954 sin *Demotisches Glossar*, af mange regnet for hans hovedværk.

centrale aktører blev afgørende for, at det til sidst lykkedes Steindorff og hans hustru at slippe ud af Tyskland, som Dietrich Raue har vist. Det drejede sig om Steindorffs tidligere medarbejder ved udgravningerne i Aniba, Alexander Langsdorff, Steindorffs forhenværende svigersøn Franz Hemer og – af alle – Hermann Grapow. Med Franz Hemer som mellemmand tog Steindorff kontakt til Langsdorff, der i anden halvdel af 1930'erne havde arbejdet sig op i det nationalsocialistiske hierarki og nu fungerede som personlig referent for indenrigsminister Wilhelm Frick. Langsdorff, som Steindorff nogle år tidligere havde hjulpet ud af en større faglig knibe,⁴⁷ lod formentlig sin gamle arbejdsgivers vitale ønske om rejsepas sive videre til Frick. Indenrigsministeren ønskede herefter formentlig at høre en uafhængig mening om sagen, og henvendte sig derfor til den højeste ægyptologiske autoritet i Berlin, fagets professor ved byens universitet, Hermann Grapow. Hvordan ordene faldt er uklart, men givet er det, at Grapow har udtalt sig til Steindorffs fordel, for 20. marts 1939 blev passene udstedt, og ni dage senere emigrerede Georg Steindorff med sin hustru til USA via England.⁴⁸

En ny tilværelse

I august 1939 gav den nu i Californien residerende tyske ægyptolog lyd fra sig. De oven for omtalte særlige omstændigheder, der muliggjorde ægteparret Steindorffs emigration og forholdene under selve rejsen til USA, omtalte Steindorff ikke med et ord over for Lange. Til gengæld afslørede Steindorff, at han og hustruen var blevet hjertelig modtaget af familie og venner og efterhånden var faldet godt til i de nye omgivelser. En væsentlig forklaring herpå var bl.a., at ægteparret Steindorff havde haft held til at medbringe ikke så få ejendele fra Tyskland, som nu var kommet på plads i deres nye hjem:

“Unsere Möbel und meine Bücher, die wir sämtlich mitnehmen durften (eine grosse Vergünstigung für mich), sind untergebracht, und ich sitze wieder in meiner Bibliothek an meinem Schreibtisch. Aber: meine Heimat hat man uns genommen, und was das bedeutet, werden Sie ermessen können. [...] Ich vermisse meine alten

⁴⁷ Nærmere om denne knibe se Dietrich Raue: “Georg Steindorff und seine Ausgrabungen”. Voss og Raue (udg.) 2016, s. 472ff.

⁴⁸ Raue 2016, s. 476ff.

Freunde, viele Kollegen von der Universität; hier in Californien ist die Wissenschaft noch sehr im Hintergrund".⁴⁹

Økonomisk var ægteparret dog vanskeligt stillet, da de tyske myndigheder ikke tillod Georg Steindorff at få sin pension udbetalt i USA. Gennem amerikanske kolleger havde Steindorff dog fået enkelte arbejdsopgaver for Museum of Fine Arts i Boston, lige som en foredragsturné på den amerikanske østkyst den forestående vinter ville sikre ham en indkomst.

Til sidst i brevet kom Steindorff også ind på et emne, der uden tvivl også lå Lange på sinde, nemlig Steindorffs ufuldendte arbejder. Steindorff afslørede, at han nu agtede at udarbejde et testamente, men han stod ved de aftaler vedrørende hans videnskabelige arbejder, som han tidligere havde indgået med Lange. Carl Schmidts efterladte papirers skæbne kendte Steindorff ikke til, men han satte sin lid til, at Lange gennem Erichsen i Berlin vidste bedre besked derom.

Det gjorde den danske ægyptolog ikke, afslørede han i sit svarbrev i slutningen af august. Bedømt ud fra den mængde blæk han ofrede på det spørgsmål, var det nu heller ikke det vigtigste emne, der skulle berøres. En tydeligvis lettet Lange udtrykte straks sin glæde over, at ægteparret Steindorff var kommet i sikkerhed i USA, og i forlængelse heraf åbnede Lange nu for alvor op for sine tanker angående den politiske udvikling syd for grænsen:

“Ihr Brief hat mir eine grosse Freude bereitet. Es freut mich sehr, dass Sie und Ihre liebe Frau jetzt unter den neuen friedlichen und freundlichen Verhältnissen Ihre Heimat neu aufgebaut haben trotz allem, was Sie zu Deutschland gebunden hat, sind Sie ja aus einem Gefängnis losgekommen, in welchem Millionen von braven Deutschen stönen und nach einem neuen Tag sich sehnen. Ich kann nicht glauben, dass es so in Deutschland weiter gehen kann, möchte der Tag bald da sein! Die deutsche Wissenschaft wird ja nach und nach vernichtet. Die Ökonomie ist ruiniert. Was hat das von den Juden konfiskierten Geld geholfen? Das Land ist doch bankerot.

⁴⁹ Georg Steindorff til H.O. Lange 10.8.1939. NKS 3736 4°. KB. Om Georg Steindorff fik hele sit bibliotek med til USA, er dog usikkert, jf. Kerstin Seidel: “Von den Anfängen bis zur Gegenwart: Die Geschichte des Archivs am Ägyptologischen Institut/Ägyptischen Museum der Universität Leipzig und der Nachlass Georg Steindorff”. Voss og Raue (udg.) 2016, s. 523f.

Jetzt raubt man das Geld der Kirchen, das wird ebenso wenig helfen. Und jetzt wollen die Machthaber Krieg führen und spielen va banque. Wir draussen fürchten das schlimmste, und die armen Deutschen (das grosse Volk) ahnen nicht, was ihnen bevorsteht. Ich glaube, dass die englischen Nerven besser als die deutschen halten werden”.⁵⁰

Efter denne, for H.O. Lange usædvanligt kontante politiske tilkendegivelse, gik han videre til at berette om det videnskabelige arbejde, som han og de øvrige ægyptologer udførte i København. Som det var blevet kutyme fik alle hans gamle elever pæn omtale, men Lange kunne også berette om sit igangværende arbejde med en vanskelig hieratisk-demotisk tekst om astronomi fra universitetets papyrussamling. Arbejdet med teksten, til hvis tolkning Lange havde haft stor gavn af den østrigske matematikhistoriker Otto Neugebauer, håbede den danske ægyptolog at kunne afslutte i det indeværende år.⁵¹

Carl Schmidts efterladte papirer var som tidligere nævnt ikke kommet til København, og det var Steindorffs eget manuskript heller ikke, fremgik det af Langes brev. Steindorff havde, som vi har set, selv tilbudt at overdrage det til Erichsen i Berlin, men denne overdragelse fandt aldrig sted, givetvis som følge af de vanskelige forhold for Steindorff i tiden forud for sin og hustruens emigration og bratte afsked med Tyskland. Lange ønskede imidlertid fortsat manuskriptet tilsendt, da det ville lette hans muligheder for at få det udgivet.

Omkring to måneder skulle der gå, inden Lange modtog svar fra Steindorff. I mellemtiden havde Hitlers Tyskland angrebet Polen 1. september, og Anden Verdenskrig var brudt ud. Krigsudbruddet var den direkte årsag til, at Lange havde måtte vente på sit svar, forklarede Steindorff i indledningen på sit brev: “Sie hätten schon längst den Dank für Ihren letzten, so warmherzigen Brief erhalten sollen – aber die Aufregungen durch das Weltgeschehen waren so gross, dass die Ruhe zum Briefschreiben fehlt, und was an Ruhe blieb, musste der Arbeit zu gute kommen”.⁵² Hvilke parter Steindorff holdt med i den igangværende krig, lagde han ikke skjul på: “Die gute Sache – für mich gibt es nur eine, und das ist die der Alliierten. Das klingt gewiss schlimm, wenn es

⁵⁰ H.O. Lange til Georg Steindorff 27.8.1939. ÄMULA.

⁵¹ Resultatet af H.O. Lange og Otto Neugebauers anstrengelser udkom i 1940 under titlen *Papyrus Carlsberg No. 1. Ein hieratisch-demotisch kosmologischer Text.*

⁵² Georg Steindorff til H.O. Lange 17.10.1939. NKS 3736 4°. KB.

von einem Manne gesagt wird, der sein Leben lang ein guter Deutscher war. Aber ich bin fast überzeugt, dass das von Millionen Deutschen gesagt wird, die noch im Lande sind. Dieser furchtbare Krieg geht ja nicht gegen die Deutschen, sondern gegen die Minorität, die seit Jahren Deutschland regiert und alles Gute in der deutschen Seele vernichtet". Meget naturligt måtte krigsudbruddet og dets konsekvenser være det altoverskyggende emne, men Steindorff fandt også plads til at berette om tilværelsen i USA. Her stod han over for et fire måneder langt ophold på den amerikanske østkyst. På programmet stod arbejdsopgaver i den ægyptiske samling på The Walters Art Gallery i Baltimore og en række foredrag. Fra Tyskland havde Steindorff ikke modtaget nyt siden slutningen af august, hvilket naturligvis skyldtes krigsudbruddet i begyndelsen af september. En af dem, Steindorff savnede at høre nyt fra, var Wolja Erichsen i Berlin.

Afrunding

Erichsen skulle Steindorff komme til at vente længe på. Først i 1950 blev forbindelsen de to mænd imellem genoprettet på den danske ægyptologs initiativ.⁵³ Fra H.O. Lange derimod modtog Steindorff tilsyneladende aldrig noget svar. Korrespondancen de to ældre venner og kollegaer imellem sluttede tilsyneladende brat i efteråret 1939. Personlige årsager hertil synes ikke at foreligge, hvorfor bruddet rimeligvis må tilskrives verdenskrigens udbrud.

For H.O. Lange var det tredje gang inden for få år, at han måtte se en mangeårig tysk ven og kollega blive udsat for det nationalsocialistiske regimes chikane og forfølgelser. Den forhenværende direktør for det tyske arkæologiske institut i Kairo Ludwig Borchardts bestræbelser på at skærme såvel sit private arkæologiske institut i Ægypten som sin og hustruens formue mod det nationalsocialistiske styres formodede konfiskationsplaner gennem erhvervelsen af dansk statsborgerskab havde Lange fulgt fra nærmeste hold 1938-1939, lige som hans videnskabelige nestor Adolf Ermans skæbne i sine sidste leveår var velbelyst gennem den tætte kontakt Erman og Lange imellem.⁵⁴

⁵³ Georg Steindorff til Wolja Erichsen 4.8.1950. Utilg. 479: Breve til dr. W. Erichsen, pk. 3. KB.

⁵⁴ Om Ludwig Borchardt og institutsagen se f.eks. Cornelius von Pilgrim: "Ludwig Borchardt und sein Institut für Ägyptische Bauforschung und Altertumskunde in Kairo". S. Bickel, H.-W. Fischer-Elfert, A. Loprieno og S. Richter (udg.): *Ägyptologen und Ägyptologien zwischen Kaiserreich und Gründung der beiden deutschen Staaten*, ZÄS Beihefte

I forbindelse med Borchardtsagen havde Lange øjnet muligheden for at sikre Danmark og Københavns Universitet en værdifuld videnskabelig og økonomisk gevinst i form af Ludwig Borchardts institut i Kairo med den dertil hørende formue. En mulighed, der dog endte med at gå Langes næse forbi. En betydelig videnskabelig gevinst i form af dele af Georg Steindorffs upublicerede arbejder virkede i tiden inden ægteparret Steindorffs emigration også til at være inden for den danske ægyptologs rækkevidde, som vi har set ovenfor. Men også her endte Lange med at stå tomhændet tilbage, da Steindorff medbragte det omtalte materiale til USA. Hverken det etymologisk koptisk-ægyptiske glossar eller Georg Steindorffs og Carl Schmidts afhandling over “Achmimische Proverbien” så dog dagens lys. Det gjorde derimod Steindorffs koptiske grammatik, der under titlen *Lehrbuch der koptischen Grammatik* udkom posthumt i 1951.⁵⁵ H.O. Lange, som i januar 1939 havde udtrykt sit håb om, at Steindorff måtte have held til at færdiggøre dette vigtige arbejde, fik heller ikke det færdige resultat at se. Den danske ægyptolog døde den 15. januar 1943 – 79 år gammel.⁵⁶

1, 2013, s. 243-266, Lars Schreiber Pedersen: “‘Sagen har den største Betydning for vort Land’. H.O. Langes kamp for et dansk arkæologisk institut i Ægypten”, *Fund og Forskning*, 46, 2007, s. 197-222 og samme forfatters “‘Ich zweifle nicht, dass man hier für die Bauforschung sorgen könnte’. Nyt lys på H.O. Langes kamp for et dansk videnskabeligt institut i Egypten 1938-1939”, *Fund og Forskning*, 54, 2015, s. 399-421. Den politiske forfølgelse af Adolf Erman er bl.a. behandlet af Louise Gestermann og Bernd U. Schipper: “Der Nachlass Adolf Ermans in der Staats- und Universitätsbibliothek Bremen”, *Göttinger Miscellen*, 201, 2004, s. 37-48 og senest af Schreiber Pedersen 2016.

⁵⁵ Hans Bonnet: Georg Steindorff (1861-1951). *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 102, 1952, s. 26f.

⁵⁶ En tak skal lyde til Dr. Alexandra Cappel, Bremen, og professor Kim Ryholt, København, for deres kommentarer til artiklen.

SUMMARY

LARS SCHREIBER PEDERSEN: *“Die grosse Zeit ist vorüber”*. Extract from H. O. Lange’s correspondence with Georg Steindorff 1937-1939

During his first stay at the home of Professor Adolf Erman in Berlin in 1887, the Danish Egyptologist, H. O. Lange (1863-1943) also got to know a number of Erman’s students. The oldest of them was Georg Steindorff (1861-1951), with whom Lange developed a long, friendly relationship, which was to last for over 50 years.

Based on the archive material from the Royal Library in Copenhagen and the Egyptian Museum at the University of Leipzig, this article focuses on the correspondence between Lange and Steindorff in the years 1937-1939. These were landmark years for both men. After 13 years as a lecturer in Egyptology at the University of Copenhagen, 74-year-old H. O. Lange had retired on 1 July 1937, and Georg Steindorff, who was two years older at this point, had also retired after more than 40 years as Professor in Egyptology at the University of Leipzig.

The correspondence clearly shows that during these years, on a personal and profession level, there was more at stake for Georg Steindorff. Despite the fact that he had already been baptised in 1885, according to National Socialist race laws, Steindorff continued to be considered as a “full Jew” (*Volljude*). However, and quite unusually, Steindorff was able to teach at the University up until the end of 1935. However, in the following years, he was increasingly persecuted by the Nazi regime. In 1937, he was forced to relinquish his many years as editor of the leading scientific journal, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, which brought to an end his status as the profession’s grand old man in Germany. In December 1938, he was forced to withdraw from the Saxon Scientific Academy and, at the end of March 1939, he emigrated with his wife to the USA. The correspondence between the two old friends and colleagues apparently ended abruptly in the autumn of 1939. Personal reasons are not thought to be the cause of this breakdown in communication; it was probably caused by the outbreak of the war.

Central to H. O. Lange and Georg Steindorff’s correspondence during the period 1937-1939, was the question of how to safeguard Georg Steindorff’s unpublished scientific works and preserve them for the future. Steindorff was very much interested in giving them to H. O. Lange in Copenhagen, but the German Egyptologist ended up bringing them to the USA anyway. However, neither did his etymological Coptic-Egyptian glossary nor his planned thesis on ‘Achmimische Proverbien’ to be written with his deceased colleague, Carl Schmidt ever see the light of day. On the other hand, Steindorff’s Coptic grammar was published posthumously in 1951 under the title *Lehrbuch der koptischen Grammatik*. Nor did H. O. Lange, who in January 1939 had expressed his hope that Steindorff would be fortunate enough to finish this important work, get to see the finished results. On 15 January 1943, the Danish Egyptologist died at the age of 79.